

Makale Geliş | Received: 22.06.2023.
Makale Kabul | Accepted: 18.10.2023.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.1318594

Yasin DÖNDER

Dr. | PhD
Milli Eğitim Bakanlığı, Tokat-TÜRKİYE
Ministry of National Education, Tokat-TURKIYE
ORCID: 0000-0002-0669-1688
ysndndr60@gmail.com

XVII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Kazasında Cizye Uygulamaları (1690-1691)

Öz

Osmanlı Devleti'nde cari hukuka göre gayrimüslim nüfus zimmî statüsünde yer almaktadır. Bu statü çerçevesinde de devlete karşı vergi yükümlülüklerini yerine getirirlerdi. Vergi yükümlülükleri içerisinde Gayrimüslimlere ilişkin en önemli kalem cizye vergisidir. Başlangıçta tahrir defterlerine kaydedilen veriler doğrultusunda hane esası olarak ödenen bu vergiler tahrirlerin uzun zaman aralıklarıyla yapılması nedeniyle mali yeterliliklerini yitirmeye başlamıştır. Merkezi idare vergi kaybını önlemek ve vergiye esas nüfusun kapsamını daha da genişleterek yeni bir düzenlemeye gitmiştir. Hane esası vergi uygulamasından vazgeçerek yaş aralığı ve geliri yeterli olan her bir Gayrimüslim neferden cizye vergisi almak yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda muafiyeti olan gruplar da vergi mükellefi statüsüne geçmiştir. Böylece XVII. yüzyıl şartları içerisinde idari bir tasarrufla cizye defterleri yeni bir forma sokulmuştur. Bu uygulama nedeniyle Osmanlı coğrafyası içerisinde yer alan idari birimlerde yeni cizye defterleri tanzim edilmiştir. Bölgesel farklılıklara rağmen genel itibarıyla fakir (edna), evsat (orta), âlâ (yüksek) kategorileri altında mükelleflerin din, isim, eşkâl, meslek özellikleri kaydedilmiştir.

Bu çalışmada Sivas, Sivaslı, Tokat, Niksar, Zile kazaları için tutulan cizye tahrir defteri içerisinde nefis-i Tokat'a ilişkin düzenlenen cizye kayıtları değerlendirilmiştir. Bu kayıtlar üzerinden Tokat kaza merkezindeki mahalleler, bu mahallelerde yaşayan Gayrimüslimlerin dini aidiyetleri, isimleri, eşkâlleri, meslekleri ve ödedikleri cizye miktarları tespit edilmiştir. Elde edilen veriler ışığında XVII. yüzyılın son çeyreğinde Tokat'ın sosyal, ekonomik ve dini yapısı hakkında mukayeseli değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, Cizye, Yahudi, Ermeni, Rum.

Jizya Application in Tokat District in the Last Quarter of the 17th Century (1690-1691)

Abstract

According to the current law in the Ottoman Empire, the non-Muslim population is in the zimmî status. Within the framework of this status, they fulfilled their tax obligations towards the state. Among the tax liabilities, the most important item regarding non-Muslims is the cizye tax. In the beginning, these taxes, which were paid on a household basis in line with the data recorded in the tahrir boks, started to lose their financial sufficiency due to the fact that the censuses were made at long intervals. The central administration made a new arrangement to prevent tax loss by expanding the scope of the taxable population. Abandoning the household-based tax practice, it sought to collect the jizya tax from every non-Muslim taxpayer with sufficient age range and income. In this respect, exempted groups have also become taxpayers. Thus, within the conditions of the 17th century, the jizye registers were put into a new form with an administrative disposition. Due to this practice, new jizye registers were drawn up in the administrative units in the Ottoman geography. Despite regional differences, taxpayers' religion, name, description and occupation characteristics were recorded under the categories of edna (poor), evsat (medium) and âlâ (high).

In this study, the jizya records of the nefis-i Tokat in the jizya cadastral register kept for Sivas, Sivaslı, Tokat, Niksar and Zile counties were evaluated. Through these records, the neighborhoods in the town of Tokat, the religious affiliations, names, descriptions, occupations and the amount of the cizye they paid of the non-Muslims living in these neighborhoods were determined. In the light of the data obtained, comparative inferences were made about the social, economic and religious structure of the Tokat in the last quarter of the 17th century.

Keywords: Tokat, Jizya, Jewish, Armenian, Greek.

Giriş

Osmanlı Devleti hâkim olduğu coğrafya itibarıyla çeşitli din, dil, ırk vs. özelliklerine sahip bir topluma hükmetmiştir. Bu çeşitliliği bir arada dengeli bir şekilde idare etmek içinde kendinden

önce uygulanan Türk-İslam medeniyeti tecrübelerini uygulamıştır. Adaletin tesis edilmesi noktasında şer'i ve örfi hukuk kuralları sistemin ana kaynakları olmuştur. Tek tip bir hukuk manzumesinin huzuru ve birlikte yaşamın ana kurallarını oluşturamayacağı bir düzlemde kaynağın tek olduğu ama uygulama düsturlarının toplumsal çeşitliliğe paralel bir şekilde dizayn edildiği bir sistem oluşturulmuştur.

Her çağda devletlerin devamlılığı ve hizmet ağının sorunsuz işletilmesi açısından vergi düzenlemeleri ehemmiyet taşımıştır. Türk-İslam devleti özelliği taşıyan Osmanlı devlet teşkilatında vergiler millet esasına uygun olarak toplanmıştır. Bu doğrultuda Osmanlı toplumunu iki ana kategoriye ayırmak mümkündür. Bu kategoriler Kur'an'daki millet tanımlamasına uygun olarak Müslim ve Gayrimüslimlerdir (Alkan, 2015, s. 85). Hukuki anlamda Gayrimüslimler zımmî statüsündedir (Zeydan, 1994, s. 431). Bu statüleri dolayısıyla Gayrimüslimlerden haraç ve cizye adıyla iki ana vergi alınmıştır. Bu iki vergiden öne çıkan ise cizye vergisi olmuştur. Cizye, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim tebaa içerisinde belirlenmiş koşullara uyan kişilerden alınan bir vergidir (Ercan, 1991, s. 371). Hz. Peygamber döneminden itibaren toplanan bu verginin yükümlülük çerçevesi reşit olmak, hür, maddi gücü yerinde ve sağlıklı olmak şeklinde çizilebilir (Erkal, 1993, s. 43).

Osmanlı hâkimiyetinin fetihler yoluyla bir bölgede sağlanması sonrasında cizye yükümlüsü Gayrimüslim halkın tahriri kadılar eliyle gerçekleştirilirdi. Elde edilen veriler "defter-i cizye-i gebran" adı altında düzenlenen defterlere kaydedilirdi. Tahrirlerin uzun aralıklarla yapılması demografik değişimin nitel ve nicel özelliklerinin sağlıklı takip edilememesine yol açtı. XVI. yüzyılda timar sisteminde yaşanan problemler klasik dönem cizye kayıtlarını büyük ölçüde âtlı hale getirdi (İnalçık, 1993, s. 45).

1691 cizye reformu Gayrimüslim halk üzerindeki cizye vergisine yeni bir düzen getirdi. Bu reform neticesinde herkesin kendi vergisinden sorumlu kılınması, vergisini ödeyen yükümlülere "kâğıt" veya "varak" adı verilen resmi bir belge verilmesi, yabancı ve yolculara buldukları bölgede cizye ödeme usulü ve din adamlarının cizye muafiyetine son verilmesi gibi kararlar uygulamaya girmiştir (İnalçık, 1993, s. 47). Cizye vergisinin mükelleflerden önceden olduğu gibi esnaf-ı selaseye (âlâ, evsât, edna) göre toplanması (Gölen, 2003, s. 43) ancak farklı kalemlere ayrılan cizye vergilerinin de bir elde toplanarak Cizye Muhasebesi Kalemî'ne bağlanması kararlaştırılmıştır (Koçak, 2017, s. 197). Böylece geniş tahrir sayımları ile başlayan süreç daha sistemli ve ayrıntılı tutulan müstakil cizye defterlerine dönüştü (Özel, 2001, s. 37).

Bu reform sürecine temas eden çalışmalar (İnalçık, 1993; Ercan, 1991; Özel, 2001) olduğu gibi müstakil olarak bu dönemde tutulan cizye defterlerine ilişkin sınırlı sayıda da olsa yayınlar kaleme alınmıştır (Koçak, 2017; Adıyeke, 2017; Koçak, 2018; Danık, 2017; Samıkıran, 2020; Erpolat, 2020). Bu çalışmada 1691 yılında gerçekleştirilen ıslahat sonucunda Tokat kazası için düzenlenen KK.d/3810 numaralı cizye defterinin "Cizye-i Nefs-i Mahallat-ı Tokat" başlığı altında Tokat kaza merkezine ilişkin verileri değerlendirilmiştir.

1. Gayrimüslimlerin Yaşadığı Mahalleler

Tokat şehri, nüfus farklılıklarına bağlı olarak yüzyıllar içerisinde mekânsal anlamda değişimler yaşamıştır. Şehirlerin fiziki yapı taşları olarak görülebilecek mahallerin zaman içerisinde artış veya azalma yaşadığı dönemler olmaktadır. Tokat'ta XV. yüzyıl tahrir verilerine göre 1455'te 58 (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], Tahrir Defterleri [TT.d.]/2, s. 3-64), 1485'te 51 (BOA, TT.d./19, s. 3-26) mahalle ismi tespit edilmektedir. XVI. yüzyıl verileri de benzer şekilde üç tahrir defterinde görülmektedir. Buna göre, 1520'de 58 (BOA, TT.d./79, s. 1-27), 1554'te önceki tahrirde olduğu gibi 58 mahalle (BOA, TT.d./287, s. 1-71) 1574 tahririnde ise Tokat'ın yeni kurulan yerlerle 64 mahalleye ulaştığı tespit edilmiştir (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kâdime Arşivi [TKGM.KKA.TK.]/14, s. 139-155). XVII. yüzyıl başlarında Celâlî ayaklanmaları öncesinde 1601 Tokat avarız defterine göre 73 (BOA, Maliyeden

Müdevver Defterler (MAD)/15615, s. 2) mahalle ismine rastlanırken 1642 Avarız kayıtlarında Celali isyanlarının da etkisiyle mahalle sayısı 66'ya düşmüştür (BOA, TT.d./772, s. 12). Yüzyılın son çeyreğinde 1683-85 yıllarını kapsayan bir sakk mecmuasına göre ise Tokat'ta mahalle sayısı 58 şeklindedir (Ekin, 2009, s. 62). Araştırmaya esas 1691 tarihli cizye defterine göre ise Tokat'ta 69 mahalle mevcuttur (BOA, Kâmil Kepeci Tasnifi [KK.d]/3810, s. 112-220).

Tablo 1

Gayrimüslimlerin Tokat'ta Yaşadıkları Mahalleler

Mahalleler	Ermeni	Rum	Yahudi	Toplam
Aceşir	4	-	-	4
Akdeğirmen	64	8	-	72
Alaca Mescid	6	-	-	6
Aleksan Keşiş	118	2	-	120
Ankara	3	-	-	3
Baba Yosef	2	1	-	3
Beybağı	67	4	-	71
Büyük Meydan	27	-	-	27
Cami-i Kebir	13	-	-	13
Cami-i Kebir-i Zımmî	59	-	-	59
Cedid	21	-	-	21
Cemaat-i Yahudiyân	-	-	84	84
Cemaleddin	41	1	-	42
Cilfek	13	-	-	13
Çaşnigir	3	-	-	3
Çay-ı Hamamardı	27	-	-	27
Çay-ı Ketenci Bölüğü	38	-	-	38
Çay-ı Şeker Sokağı Bölüğü	33	-	-	33
Çilehane-i Tahir	33	1	-	34
Dabakhane-i Atik	26	-	-	26
Dabakhane-i Cedid	32	-	-	32
Dere	104	17	-	121
Dıraz-ı Gebran	22	-	-	22
Dıraz-ı Müslim	33	-	-	33
Güzel Aşçı	10	-	-	10
Hacı İbrahim	15	-	-	15
Hacı İvaz	22	-	-	22
Hoca Ahmed	171	20	-	191
Hoca İbrahim	5	-	-	5
İncesu	117	1	-	118
İplik Pazarı	17	-	-	17
İsa Fakı	14	-	-	14
Kâbe-i Mescid	42	12	-	54
Kaya	129	-	-	129
Keçeciler	2	-	-	2
Kemer	5	-	-	5
Kırkor Keşiş	13	1	-	14
Küşenbir	36	-	-	36
Mahmud Paşa	47	1	-	48
Mihmad-ı Hacib-i Müslim	20	-	-	20
Mihmad-ı Hacib-i Zımmî	113	-	-	113
Mince	35	-	-	35
Molla Bekdaş	15	-	-	15

Ovannes Keşiş	24	-	-	24
Paskal Keşiş	20	7	-	27
Rüstem Çelebi	24	-	-	24
Sabunhane	19	-	-	19
Sarı Güllük	8	-	-	8
Semerlandi	37	-	-	37
Simavon Keşiş	40	1	-	41
Siyahpuş	6	1	-	7
Soğukpınar Ardala	40	3	-	43
Soğukpınar Karasu	61	8	-	69
Soğukpınar-ı Zımmî	57	1	-	58
Su İçmez	23	3	-	26
Şeyh Necmeddin	6	-	-	6
Şüca	29	3	-	32
Taş Nerdiban	37	-	-	37
Taşçı Mahmud	9	-	-	9
Tatar Hacı	2	-	-	2
Terbiye-i Kebir	67	2	-	69
Terbiye-i Sagir	77	2	-	79
Vartan Keşiş	24	2	-	26
Veled Ayaz	6	-	-	6
Yar Ahmed	14	-	-	14
Yaş Meydan	26	1	-	27
Yazıcık	12	-	-	12
Zaim	26	-	-	26
Zilli Hacı	22	-	-	22

Cizye defterinde yer alan Gayrimüslim nüfus ile Müslüman nüfusun aynı tarihte tamamının karşılaştırılabileceği bir kayıt mevcut değildir. Bu tarz bir karşılaştırmanın yapılamadığı bir ortamda mevcut mahallelerin tamamıyla Gayrimüslimlerden yahut da Müslümanlardan oluştuğu söylenemez. Örneğin Aleksan Keşiş adlı mahalle XIX. yüzyıl için yapılan bir çalışmada sadece Müslüman nüfustan oluşan bir mahalle olarak gösterilirken (Eken & Şen, 2016, s. 164) aynı mahallede 1691 tarihli cizye sayımına göre 118'i Ermeni 2'si de Rum milletinden olmak üzere 120 Gayrimüslim yaşamaktadır. Benzer şekilde Acepşir, Akdeğirmen-i Zımmî, Akdeğirmen-i Müslim, Keçeciler, Seyyid Necmeddin, Taşçı Mahmud, Çay-ı Müslim, Çay-ı Zımmî mahalleleri sadece Müslümanların yaşadığı mahalleler olarak kaydedilirken yüz elli yıl öncesinde bu mahalleler hatırı sayılır Gayrimüslim nüfus barındırmaktadır. Dolayısıyla mahalle sınırlarının değişimi, mahalle sayısının artması, göçler vb. sebeplerle mahallelerde etnisite ve dini profilde değişimler yaşanabilir. Yalnızca Müslüman nüfustan ibaret mahalleler hususunda 1691 öncesi ve sonrası çalışmalar karşılaştırıldığında Sofiyun, Gaybi, Samyeli, Mehmed Paşa, Musluhiddin mahallelerinin nüfusunun tamamı Müslüman olması nedeniyle cizye defterinde yer almadığı ileri sürülebilir.

XVII. yüzyılın sonunda 1683'te 58 olan mahalle sayısının 8 yıl gibi kısa bir süre içerisinde 69 sayısına ulaşmış olması, doğal olmayan bir nüfus artışı (dış göç) sonucu gerçekleşebilir. Bu dönemde Tokat şehri için herhangi bir göç kaydı mevcut değildir. Söz konusu fark sakk mecmualarının şerhiye sicillerinde var olan dava ve hüküm kayıtlarına dayalı olarak oluşturulması (Kaya, 2005, s. 380) ve söz konusu dönemde Tokat'ın bazı mahallelerine ilişkin dava kaydının olmamasıyla açıklanabilir.

Ermeniler çoğunlukta olmak üzere Gayrimüslimlerin en fazla yaşadığı mahalleler Aleksan Keşiş (120), Dere (121), Hoca Ahmed (191), İncesu (118), Kaya (129), Mihmad-ı Hacib-i Zımmî (113) mahalleleridir. Rum nüfusun en fazla yer aldığı mahalleler Hoca Ahmed, Akdeğirmen, Dere, Kâbe-i Mescid ve Soğuk Pınar-ı Karasu mahalleleri olmuştur. Tokat'a ilişkin tahrir defterlerinde

Yahudi nüfusa ilk kez 1574 tarihinde rastlanmaktadır. Seferad Yahudileri olarak anılan bu topluluğun incelemeye esas defterde hangi mahallelerde yaşadığı belirtilmemiş ve “Cemaat-i Yahudiyan” başlığı altında kaydedilmişlerdir. XIX. yüzyıla ilişkin bir çalışmada ise Yahudilerin Zaim, Halid, Cami-i Kebir, Hoca İbrahim ve Yahudiyan mahallelerinde ikamet ettikleri görülmektedir (Çavdar, 2015, s. 336).

Tablo 2

Cizye Defterine Göre Gayrimüslimlerin En Yoğun Yaşadığı Mahalleler

Mahalle	Kişi Sayısı
Aleksan Keşiş	120
Dere	121
Hoca Ahmed	191
İncesu	118
Kaya	129
Mihmad-ı Hacib-i Zımmî	113

2. Cizye Sınıfları ve Milletlere Göre Dağılımı

1691 cizye sayımına göre Tokat kazasında 2506 adet çeşitli sınıflarda vergi mükellefi kaydedilmiştir. Gayrimüslim halkın %11,58 âlâ (290 kişi), %51,6 evsât (1295 kişi), %36,8'si fakir kategoride cizye vergisi ödemekle yükümlüdür. Vergi sınıfları oransal olarak ele alındığında orta sınıfın yoğunluğu göze çarpmaktadır. Gelir gruplarına ilişkin oluşturulan piramitlerde orta sınıfın yoğunluğu, söz konusu toplumda nispeten sağlıklı bir ekonomik düzeyin varlığına işaret eder. Ancak hatırı sayılır oranda fakir bir kesimin varlığı da yadsınamaz.

Tablo 3

1691 Yılı Cizye Defterine Göre Cizye Sınıfları

Mahalle	Âlâ	Evsât	Fakir
Mihmad-ı Hacib-i Zımmî	7	57	49
Mihmad-ı Hacib-i Müslim	1	11	8
Cami-i Kebir-i Zımmî	4	27	28
Çay-ı Hamamardı	3	17	7
Çay-ı Ketenci Bölüğü	1	19	18
Çay-ı Şeker Sokağı Bölüğü	1	16	16
Soğukpınar Ardala	15	15	13
Soğukpınar Karasu	12	37	20
Soğukpınar-ı Zımmî	2	32	24
Mahmud Paşa	5	26	17
Küşenbir	8	19	9
Beybağı	1	49	21
Aleksan Keşiş	4	69	47
Paskal Keşiş	1	20	6
Akdeğirmen	8	45	20
Hoca Ahmed	32	97	62
Dere	11	69	41
İncesu	7	59	52
Su İçmez	5	15	6
Semerkandi	6	9	7
Terbiye-i Sagir	2	47	30
Terbiye-i Kebir	7	37	25

Cemaleddin	6	19	16
Hacı İbrahim	2	1	11
Şeyh Necmeddin	-	4	3
Taşcı Mahmud	-	7	3
Sarı Güllük	-	2	6
Molla Bekdaş	-	9	6
Rüstem çelebi	5	14	5
Âlâca Mescid	-	3	3
Kaya	8	63	58
İplik Pazarı	3	6	8
Cilfek	1	8	4
Cami-i Kebir	1	8	4
Zaim	2	15	9
Taş Nerdiban	2	26	9
Kâbe-i Mescid	5	30	19
Dıraz-ı Gebran	7	5	9
Dıraz-ı Müslim	7	16	10
Şücaa	7	18	7
Sabunhane	3	12	4
Zilli Hacı	2	15	5
Siyahpuş	3	3	-
Dabakhane-i Cedid	9	13	10
Mince	9	18	8
Çilehane-i Tahir	13	9	11
Cedid	9	9	3
Dabakhane-i Atık	2	7	4
Yaş Meydan	5	14	8
Yar Ahmed	3	8	3
Yazıcık	1	7	4
Baba Yosef	3	-	-
Çaşnigir	-	2	1
Vartan Keşiş	1	14	11
Kırkor Keşiş	-	11	3
Hoca İbrahim	1	2	2
Büyük Meydan	6	9	12
Simavon Keşiş	2	26	13
Ovannes Keşiş	5	12	7
Semerkandi	1	10	4
Hacı İvaz	2	12	8
Güzel Aşçı	2	5	3
Acebşir	-	3	1
Keçeciler	-	1	1
Tatar Hacı	1	-	1
Veled Ayaz	1	5	-
İsa Fakı	1	8	5
Ankara	-	-	3
Kemer	-	2	3
Cemaat-i Yahudiyan	6	12	66
Toplam	290	1295	921

1691 yılında gerçekleşen cizye ıslahatı ile devlet vergi kaçacağını önleyerek ihtiyacı olan geliri elde etmeye çalışmıştır. Daha önce ifade edilen ilkeler çerçevesinde cizye vergisinde esnaf-ı selaseye göre yeni oranlar belirlenmiştir. 1856 yılında Islahat Fermanı ile cizye vergisi kaldırılana kadar vergi oranında dönemin ekonomik şartlarına göre artışlar yaşanmıştır.

Tablo 4

1691-1834 Yılları Arası Cizye Vergisi Artış Miktarları (Esedî Kuruş)

Yıl	Âlâ	Evsât	Edna
1691	9	4,5	2,25
1696	10	5	2,25
1743	11	5,5	2,75
1804	12	6	3
1816	16	8	4
1824	24	12	6
1827	36	18	9
1829	48	24	12
1834	60	30	15

Kaynak: İnalçık, H. (1993). Cizye. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 8, ss. 45-48). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tokat kazasında 1691 cizye kayıtlarına göre âla sınıfı vergi yükümlülerinden toplam (290x9) 2610 Esedî kuruş gelir elde etmiştir. Evsat sınıfı yükümlülerden toplanan vergi toplamı (1295x4,5) 5827,5 Esedî kuruş olurken; fakir sınıftan toplanan vergiden ise (921x2,5) 2302,5 Esedî kuruş gelir elde edilmiştir. Üç sınıftan elde edilen toplam gelir ise 10740 Esedî kuruştur. Mahalleler arası bir karşılaştırma yapıldığında âlâ sınıfından cizye ödeyenlerin en fazla meskûn oldukları mahalleler Hoca Ahmed, Dere, Soğukpınar-ı Ardala, Soğukpınar-ı Karasu ve Çilehane-i Tahir mahalleleridir. Cizye vergisini en alt sınıftan (edna) ödeyenlerin yoğun olduğu yerler Mihmad-ı Hacib-i Zimmî, Aleksan Keşiş, Hoca Ahmed, İncesu ve Kaya mahalleleridir. Evsat sınıfı vergi ödeyenler de benzer şekilde fakir sınıf vergi ödeyenlerin bulunduğu mahallelerde yerleşiktirler. Gayrimüslim nüfusun az olduğu mahallelerde genel itibarıyla âlâ sınıfından vergi kaydedilmemiştir.

Tablo 5

Milletlere Göre Cizye Sınıfları

Millet	Âlâ	Evsat	Fakir	Kişi Sayısı
Yahudi	6	12	66	84
Rum	9	63	30	102
Ermeni	275	1220	825	2320
Toplam	290	1295	921	2506

Yahudi cemaatinin; %7'si âlâ, %14'ü evsât, %79'u fakir sınıf cizye vergisi ödemiştir. Yahudi toplumunun şehre sonradan eklenmesi nedeniyle şehir kaynaklarının paylaşımı noktasında diğer milletlere göre geride kaldığı söylenebilir. Alt gelir skalasında %79'luk bir oran Yahudi cemaatinin geçim sıkıntısı çektiğini göstermektedir. Göçmen psikolojisi yaşanan mekâna aidiyeti azaltmış muhtemel geçimlik girişimlere ket vurmuş olmalıdır. Defterde kayıtlı Ermeni ve Rum nüfusun neredeyse tamamı için bir meslek kaydı mevcutken Yahudiler arasında meslek kaydı olmayan 52 kişi mevcuttur. Bu %62'lik bir orana tekabül etmektedir. Dolayısıyla Yahudi toplumu içerisinde olağanın üzerinde bir işsizlik vardır.

Rumlar arasında %9 âlâ, %62 evsât, %29 fakir grubundan cizye ödemesi gerçekleşmiştir. Cizye gruplarından hareketle Rum cemaatinin orta gelir düzeyinin yüksek, üst ve alt gelir gruplarının daha dar bir ölçekte seyrettiği nispeten sağlıklı bir ekonomik düzeye sahip olduğu söylenebilir. Yahudilere oranla gelir düzeylerinin daha yüksek ve şehir kaynaklarından daha etkin yararlandıkları görülmektedir. Şehrin ticari ve sanayi potansiyelinden yeterli oranda pay sahibi olmuşlardır.

Gayrimüslim zümre içerisinde Ermeniler nüfus olarak en kalabalık gruptur. Buna paralel olarak Tokat şehir ekonomisinde -diğer Gayrimüslim zümrelere göre- daha ön plandadırlar. Özellikle tekstil sektöründeki meslek gruplarında yüksek oranda Ermeni meslek erbabı göze çarpmaktadır. Ödenen vergi miktarları baz alındığında Ermenilerin %12'si âlâ sınıfından, %53'ü evsât sınıfından, %35'i ise fakir sınıfından vergilerini ödemişlerdir. Nüfus üzerinden diğer toplumlarla arasındaki büyük fark nedeniyle birebir karşılaştırma yapmak mümkün değildir. Ancak oransal olarak Rum milleti ile benzer ekonomik göstergelere sahip olduğu görülmektedir.

3. Meslekler

Tokat ticari canlılığını Osmanlı Devleti'nin son yüzyılına kadar devam ettirmeyi başarmış bir şehirdir. İpek ve bakır ticaretinin üretim ve işleme merkezlerindedir (Genç, 2005). İlhanlı Devleti'nin Anadolu coğrafyasında hâkim olduğu zaman diliminde ipek ticareti için Erzurum, Erzincan, Sivas, Konya yolu tercih edilir ve son olarak kervanlar İstanbul'a ulaşırdı (Alkan, 2006). Osmanlılar zamanında bu yol değiştirilerek Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Bursa hattı kullanılmaya başlanmıştır (İnalçık, 2011). Bir diğer hat ise Basra, Bağdat, Musul, Mardin, Diyarbakır, Tokat, İstanbul güzergâhıdır (Yılmaz, 2015). Tokat tekstil sanayinde üretilen pamuklu ve basma kumaşlar Kırım, Rusya ve Avrupa'ya ihraç edilmektedir. Bu kumaşların boyanması için Tokat'ta Boyahane bulunmaktadır. Ayrıca kumaşlar, yazmalar üzerine yapılan tahta baskılarla orijinal ürünler verilmektedir (Yardımcı, 2016). Tokat'ta XIX. yüzyılın başlarında ipek ve pamuk kumaşların yanında Avrupa'dan gelen İngiliz kumaşlarına baskı yapan iki adet üretim merkezinin var olduğu; daha sonra gelişen ticaret hacmi ile birlikte bu sayının artarak 1800 çalışan kapasiteli 150 adet boya ve baskı imalathanesi kurulmuştur. XVIII. yüzyılda Tokat'a hammadde sağlayan bir diğer merkez Adana'dır. Bu şehir ve hinterlandından getirilen pamuk Tokat'ta iplik haline getirilip pamuktan kumaş dokunduğu, boyama ve basma yapıldığı, bu basmaların Karadeniz'in kuzeyine ihraç edildiği bilinmektedir (Yılmaz, 2015). Tokat ham ipeğin işlendiği önemli merkezlerdendir. Bölgede üretilen ipeğin tamamı imalathanelerde kullanıldığı gibi İran'dan gelen ham ipeği işleyerek iplik haline getiriyor ve önemli bir miktarını dikiş ipliği, kazzaziye, düğme ve dokuma imalatında kullanarak kalan kısmını da ihraç ediyordu.

Tablo 5

Gayrimüslimlerin Yer Aldığı Meslek Kolları

Sıra No	Meslek Adı	Kişi Sayısı	Sıra No	Meslek Adı	Kişi Sayısı
1	Abacı	2	77	Kavak Tellalı	1
2	Uçkurcu	1	78	Kavalcı	2
3	Kalaycı	1	79	Kavukçu	8
4	Okumuştur	1	80	Kazancı	126
5	Arnud?	1	81	Kazancı İşçisi	6
6	Aşçı	1	82	Kazancı Şakirdi	1
7	Attar	3	83	Kazzaz	40
8	Bakkal	5	84	Kebapçı	6
9	Bakkal İşçisi	1	85	Keçeci	10
10	Balıkçı	1	86	Keşiş	28
11	Baltacı	1	87	Kerez?	1
12	Basmacı	184	88	Ketenci	1
13	Bezîrgân	91	89	Kilisede Semar	1
14	Berber	16	90	Kiremitçi	2
15	Bezîrgân Hizmetkârı	4	91	Kizirci	1
16	Bezzaz	15	92	Kolcu	1
17	Bostancı	23	93	Kuşakçı	1
18	Boyacı	108	94	Körükçü	6

19	Boyacı İşçisi	2	95	Kuyumcu	69
20	Boyacı Şakirdi	1	96	Kuyumcu İşçisi	1
21	Börekçi	7	97	Kuyumcu Kalemkar	1
22	Bükücü	75	98	Kuyumcu Tellah	1
23	Camcı	13	99	Külhancı	2
24	Camcı İşçisi	2	100	Kürekçi	94
25	Çahken	1	101	Kürekçi Bezirgan	1
26	Çulha	295	102	Amele	1
27	Çulha Şakirdi	1	103	Makrabetci?	1
28	Çadırcı	2	104	Manav	2
29	Çamaşırcı	2	105	Menzilhaneden Bazara giden	1
30	Çakırcı	1	106	Meyhaneci	1
31	Çarıkcı	4	107	Mezarcı	1
32	Çanakçı	1	108	Mizande?	1
33	Çaycı	2	109	Mumcu	1
34	Çerçi	18	110	Mutaf	13
35	Çilingir	14	111	Nalband	7
36	Çirişçi	3	112	Nalbur	1
37	Çizmeci	1	113	Nalçacı	9
38	Çörekçi	40	114	Odabaşı	3
39	Çuvaldızcı	6	115	Palancı	2
40	Değirmenci	19	116	Papuççu	77
41	Demirci	35	117	Pasban	6
42	Düğmeci Şakirdi	1	118	Penbeci	22
43	Dilenci	2	119	Perdahçı	14
44	Dirhemci	3	120	Peştemalcı	9
45	Divane	1	121	Rençber	85
46	Düğmeci	12	122	Saatçi	1
47	Duvarcı	3	123	Sallak	3
48	Dülger	3	124	Sapçı	1
49	Ekinci	1	125	Sarraç	1
50	Ekmekçi	35	126	Sarraf	3
51	Ekmekçi İşçisi	2	127	Sayal?	1
52	Elekçi	4	128	Sebzевatçı	3
53	Eskici	5	129	Semerci	31
54	Fırıncı	1	130	Sepetçi	1
55	Hallaç	19	131	Setenci	1
56	Hamal	2	132	Şerbetçi	2
57	Han Odabaşısı	9	133	Tablacı	1
58	Hekim	2	134	Tabucu?	1
59	Helvacı	2	135	Tarakçı	1
60	Hizmetkar	21	136	Taşçı	8
61	Horasancı	1	137	Tellak	14
62	İpek Bükücü	14	138	Tellal	39
63	İpekçi	27	139	Terbiye kilisesinde Camkucu?	1
64	İpekçi Bezirgân	2	140	Termancı?	1
65	İplikçi	26	141	Terzi	241
66	Kahve Dökücü	6	142	Tömbekçi	1
67	Kalaycı	20	143	Tüfenkçi	2
68	Kalemkâr	21	144	Tükkancı	1
69	Kalpakçı	17	145	Yarıcı	1
70	Kalpakçı Şakirdi	1	146	Yüzükçü	1
71	Kantarcı	3	147	Yorgancı	1
72	Karcı	2	148	Yüncü	2

73	Kasap	66	149	Yazmacı	2
74	Katarcı	4	150	Yok	113
75	Katırcı	4			
76	Kavaf	1			

Kayıtlarda adı geçen 2506 kişiden 2393'ü için bir meslek kaydı yer almaktadır. Bu kayıtlar içerisinde en fazla yer alan meslekler Çulha (295), Terzi (241), Basmacı (184), Kazancı (126), Boyacı (108) şeklindedir. İlk beş meslek içerisinde dördü tekstil alanındadır. Tekstil sektörü pek çok alt meslek dalıyla Tokat'ta üretimin temel dinamiğidir. Söz konusu alanda çulha, terzi, basmacı, kürekçi, bükücü, ipekçi, kazzaz, penbeci, mutaf, hallaç başta olmak üzere 27 alt meslek dalında 1237 Gayrimüslimin çalışmakta olduğu görülmektedir. Tekstil sektörünün tek bir kumaş türü üretmediği ipek, pamuk, keçi kılı, devetüyü, koyunyünü vb. kaynaklardan elde edilen iplerle dokunan pek çok kumaş türü ve bunlardan elde edilen giyecek ve mefruşatın hem kullanıldığı hem de ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Kumaşlar ham şekilde satılmaktan çok boyanmak ve ahşap kalıplarla baskı yapılmak suretiyle işlenerek mamul ürün halinde piyasaya sürülmüştür.

Deri imalatı Tokat sanayisinin bir diğer önemli üretim kalemidir. Sarı ve mavi sahtiyancıları Samsun limanı yoluyla Rumeli coğrafyasında geniş bir pazara ihraç ediliyordu ve 19.yüzyılın ikinci yarısında dahi önemini muhafaza etmiş bir sektör olarak hayatini devam ettirmiştir (Genç, 2005). Tokat mahalleleri içerisinde Debbağhane-i Atik ve Debbağhane-i Cedid mahallelerinin varlığı deri sektöründe hatırı sayılır bir nüfus kitlesinin varlığına işaret etmektedir. Debbağhane-i Atik mahallesi 1485 tahririnden itibaren varlığını devam ettirirken bu iş kolundaki gelişmeler nedeniyle mahalleye yeni nüfus eklenmiş ve Cedid (Yeni) sıfatıyla XVII. yüzyıl başlarında farklı bir mahalle daha kurulmuştur. Deri imalatının işleyişinde su kaynakları önemli yer tutmaktadır. Bugün Behzat Deresi olarak bilinen vadi tabanındaki akarsu kenarında dabakhanelerin kurulduğu ve çevresinde yerleşim alanlarının kurulduğu söylenebilir. Bugün hala Dabakhane Cami'nin hizmetini devam ettirmesi buna işaret etmektedir. 66 adet Gayrimüslim kasabın varlığı hayvancılığın bölgede yoğun bir şekilde yapıldığına işaret etmektedir. Ayrıca deri sektörüne ürün temininde de rol oynadıklarını göstermektedir.

Tokat şehri Osmanlı döneminde bakır madenciliğinin yapıldığı yahut da bakır cevherinin çıkarıldığı bir mekân değildir. Buna rağmen kaynağı Ergani veya Keban olan ham bakır deve kervanlarıyla Tokat'a naklediliyordu. Tokat kalhanelerinde tabh edilen bakır büyük oranda başta Tophane, Darphane ve Tersanelerde kullanılmak üzere İstanbul'a gönderilirken devletin izin verdiği ölçüde ihraç da edilebiliyordu. Yerelde ise bakırcı esnafı tarafından satın alınarak gündelik eşya üretimi yapılıyordu (Tızlak, 1995). XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren bakırcılık sektöründe önemli bir gelişme yaşanırken yüzyıl sonlarına doğru Tokat bakırcı esnafının devlete ödediği vergi yekûnu diğer esnaf kollarının toplamına eşit hale gelmişti (Genç, 1998). XIX. yüzyılda Tokat kalhanesi Osmanlı endüstrisi içerisinde halen önemini koruyan bir fabrika idi. Bu sektöre ilişkin Gayrimüslim halkın da önemli katkılar sağladığı söylenebilir. 1691 cizye kayıtlarında yer alan Kazancı, Kazancı İşçisi, Kazancı Şakirdi, Kalaycı, Körükçü gibi meslek dallarının yoğunluğu bakırcılık sektöründe hatırı sayılır oranda Gayrimüslimin çalıştığını göstermektedir.

Evliya Çelebi XVII. yüzyıla ait seyahatname adlı eserinde Tokat'ı iklimi hoş dört bir yanını bahçe, bostan ve bağlarla çevrili bir şehir olarak tasvir eder. Su kaynaklarının bol, meyvelerinin lezzetli her bağda bir köşk ve fiskiyeli havuzların varlığından bahseder (Zıllıoğlu, 1978). Evliya Çelebi'nin de ifade ettiği gibi Tokat şehir merkezi ortasından geçen dere ile iki yakaya ayrılmıştır. Vadi tabanında ve her iki yaka da sebze ve meyve üretimine uygun bir topografyaya sahiptir. 1980'lere kadar da bu yapısını büyük ölçüde muhafaza etmiştir. Son yıllara kadar canlılığını koruyan "bağ kültürü" yüzyıllar boyunca sosyo-ekonomik hayatın nirengi noktalarından biri olarak Tokat şehrinin kültürel özgeçmişinin en önemli yapı taşlarından biri olmuştur. Cizye defterinde tarım ve meyvecilik alanında çalışan meslek gruplarına rastlamak mümkündür. Bunlar içerisinde

rençberlerin fazlalığı yalnızca bağ bahçelik alanlarda değil şehre yakın tarım arazilerinde çeşitli ürünlerin ekiminin yapıldığı ve geçimliliğin buralardan sağlandığını göstermektedir. Bostancı, manav, sebzevatçı ise hem üretim yapan hem de bu ürünlerin şehir merkezinde ticaretini gerçekleştiren esnaflar olarak dikkat çekmektedirler.

Tablo 6

Gayrimüslimlerin En fazla Uğraştıkları Meslek Dalları

Meslek	Kişi	%
Çulha	295	12
Terzi	241	10
Basmacı	184	8
Kazancı	126	5
Boyacı	108	4
Kürekçi	94	4
Bezirgân	91	4
Bükücü	89	4
Rençber	85	4
Pabuççu	77	3
Kuyumcu	69	3
Kasap	66	3
Kazzaz	40	2
Çörekçi	40	2
Demirci	35	1

4. Eşkâl Özellikleri

Devlet ve toplum arasındaki vergi-hizmet denkleminin sağlıklı kurulması adına yönetilenlerin bir şekilde tanınması ve kayıt altına alınması zaruridir. Günümüzde kan grubundan parmak izine fotoğraftan DNA testine kadar uzanan veriler toplanmaktadır. Bu yolla devletler yönettikleri insanları tanıma ve tanımlama çabası içerisindedirler. Bu veriler sosyal, ekonomik, siyasi, askeri vb. pek çok alanda politik ve stratejik uygulamaların alt yapısını oluşturmaktadır. Dolayısıyla kimlik kavramı fert için aidiyet devlet için tanımlamayı ifade eder. Osmanlı döneminde bu tarz tanımlama ibarelerine tahrir defterleri ve timar tevcih defterlerinde tesadüf etmek mümkündür. Ancak bu tanımlamalar XIX. yüzyıl nüfus ve temettuat defterleri ölçeğinde tafsilatlı değildir. Araştırmaya esas cizye defterinde isim, baba ismi, kaş, göz, bıyık, sakal, yüz, boy, meslek gibi eşkâl bildirimleri mevcuttur. Az sayıda da lakap kullanılmıştır.

Gayrimüslimler içerisinde eşkâl belirlerken sakallı veya sakalsız oluşları kaydedilmiştir. Buna göre cizye mükelleflerinden 1592'si sakallı 914'ü ise sakalsızdır. Sakal durumunu tarif ederken ayrıntılara dikkat edilmiş; kara, ak, kır, kumral, sarı gibi renk tanımlamaları yanında köse, taze, kırpık, uzun, seyrek gibi biçim tanımlamalarına başvurulmuştur. Buradan hareketle sadece Müslüman erkeklerin değil benzer şekilde Gayrimüslim erkeklerin de sakal bırakmayı tercih ettikleri söylenebilir.

Tablo 7

Gayrimüslimlerin Sakal Tipleri

	Ak	Kara	Kır	Kumral	Sarı	Köse	Taze	Kırpık	Uzun	Sakallı	Seyrek	Yok
Ermeni	174	331	486	334	54	64	-	-	1	1	5	864
Rum	7	18	21	19	-	-	2	-	-	-	-	38
Yahudi	8	20	22	9	2	5	2	4	-	-	-	12

Eşkâl tasvirinde sakaldan sonra kaydedilen bir diğer unsur bıyık olmuştur. Kayıtlarda bıyık nitelenirken renk özelliği öne çıkmıştır. Bunun dışında bıyıkların yeni çıkmaya başladığını ifade etmek için “taze” sıfatı kullanılmıştır. Sakal ve bıyık ortak değerlendirildiğinde Gayrimüslimlerde kumral tipin yaygın olduğu söylenebilir. Yahudilerde herhangi bir bıyık kaydı yer almamıştır.

Tablo 8

Gayrimüslimlerin Bıyık Tipleri

	Kara	Kır	Kumral	Sarı	Taze
Ermeni	67	13	150	46	102
Rum	1	-	10	4	3
Yahudi	-	-	-	-	-

Cizye kâtibi neredeyse tüm mükelleflerin boy ölçüsünü kaydetmiştir. Boyları tanımlarken “alçak, orta ve uzun” kavramları kullanılmıştır. Gayrimüslimlerin, %6’sı kısa boylu, %69’u orta boylu, %19’u ise uzun boyludur. Genel itibarıyla Rum, Yahudi ve Ermeniler orta boylu bir toplumdur.

Tablo 9

Gayrimüslimlerin Boy Oranları

	Alçak	Orta	Uzun	Yok
Ermeni	147	1729	429	14
Rum	5	81	17	-
Yahudi	3	57	24	-

Yüz-çehre tasvirlerine çok rastlamamakla birlikte, zaman zaman boz, sarı, kızıl, kırmızı, kara renkleriyle kayıtlar oluşturulmuştur. Bunun yanında ablak, balık, çiçekli, benli, nişanlı, taze gibi niteleyici sıfatlarla tasvirler yapılmıştır. Ayrıca insanlar, boğazında uru var, boynu yaralı, çiçek bozuğu, dudağı yarık, hadem çehreli, sol kulağı patlak ifadeleriyle de tanımlanmıştır.

Mükelleflerden 2434 (%97) kişi için kaş tasviri yapılmıştır. Kaşları tanımlarken “açık ve çatık” kavramları temel alınmıştır. Bunun yanı sıra yalnızca kara, ak, kır, kumral, sarı gibi renk ifadeleri ya da açık kara, açık sarı, açık kumral, çatık kara, çatık kumral gibi tabirler kullanılmıştır.

Tablo 10

Gayrimüslimlerin Kaş Tipleri

	Açık	Çatık	Kumral	Kara	Sarı kumral	Sarı	Yok
Ermeni	1647	528	2	8	1	5	128
Rum	77	24	-	-	-	-	2
Yahudi	62	21	-	-	-	-	1

Kayıtlar içerisinde göz rengi ve biçimi tanımlanmıştır. Bu tanımlar için “Kör, ela, gök, gök ela, kara, melül, pörtlek, çapak, şehla” sıfatları kullanılmıştır. Ermeni toplumu içerisinde özellikle ela gözlülerin öne çıktığı söylenebilir.

Tablo 11

Gayrimüslimlerin Göz Özellikleri

	Kör	Ela	Gök	Gök ela	Kara	Melül	Pörtlek	Çapak	Şehla	Yok
Ermeni	13	69	14	6	43	5	1	1	6	2161
Rum	-	4	-	1	-	1	-	-	-	97
Yahudi	-	4	-	-	-	-	-	-	-	80

Kayıtlar içerisinde mükellefler sabit tanımlamalar dışında göze çarpan özellikleriyle de tanımlanmışlardır. Bu tanımlamaların bir kısmında vücut özürleri ön plana çıkarken diğer bir kısmında fiziksel aşırılıklar ifade edilmiştir. Tüm bu tali tanımlamalardan farklı olarak Gayrimüslim genç nüfusun tahmini açısından kullanılan sıfatlar önem arz etmektedir. Bu nitelemeler “genç oğlan, oğlan, küçük, pür taze” kelimeleri ile ifadesini bulmuştur. Bu tanımlamalara dayalı olarak genç nüfusun toplam nüfusa oranı 1/5 nispetindedir. Sakal ya da bıyık kaydı olmayanlar için de tıraş tabiri kullanılmıştır.

Tablo 12

Gayrimüslimlerin Çeşitli Özelliklerine İlişkin Nitelemeler

	Ermeni	Rum	Yahudi	Toplam
Genç Oğlan	385	16	8	409
Kambur	1	-	-	1
Kel	2	-	1	3
Koca	2	-	-	2
Kocaman	11	-	-	11
Küçük	29	-	-	29
Aylak	1	-	-	1
Pür taze	3	-	-	3
Çolak	2	-	-	2
Çalık	3	-	-	3
Şişman	1	-	-	1
Tıraş	56	4	-	60
Topal	3	-	-	3

5. Şahıs İsimleri

Defterde birkaç istisna dışında mükelleflerin tamamı baba ismiyle kaydedilmiştir. Sülale adı veyahut da lakaplara fazlaca yer verilmemiştir. Toplam beş kişide lakap kullanılmıştır. Bunlar “Sisoğlu, Kasaboğlu, Çolakoğlu, Hacı Koteşoğlu, Bayatoğlu” isimleridir. Ermeni toplumunda en fazla tercih edilen isim Ovannes (237), Rum toplumunda Saval (7), Yahudiler’de ise Aslan (21) ismi olmuştur. Geçmişte yahut da bugün Türk toplumunda tercih edilen Bayram, Aslan, Ferhat, Murat, İbrahim, İsmail, Musa, Harun, Yakup, Sultan, Sinan, Karagöz vb. isimler Gayrimüslimler tarafından da kullanılmıştır. İsim tercihlerindeki ortaklık yüzyıllar boyunca aynı mekân ve zamanı paylaşmış milletler arasında kültürel geçişliliği göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Tablo 13

Gayrimüslimlerin En Çok Kullandığı İlk On İsim

Sıra	Ermeni		Rum		Yahudi	
	İsim	Sayı	İsim	Sayı	İsim	Sayı
1	Agob	140	Yosak	4	Aslan	21
2	Asvador	92	Vasil	3	Ellez	5
3	Bedros	118	Nikol	3	Harun	6
4	Bogos	126	Bedros	4	İsak	17
5	Haçator	127	Aslan	3	İsmail	7
6	Karabet	127	Kiraki	4	Mihayil	6
7	Kirkor	148	Yorgi	4	Musa	8
8	Marduros	149	Saval	7	Solomon	5
9	Ovannes	237	Sava	5	Yasef	11
10	Serkiz	143	Mihail	3	Yakub	10

Sonuç

Cizye defterleri Osmanlı Devleti'nin ekonomik sosyal ve idari yapısını tahlil etmek noktasında önemli veriler sunmaktadır. İstatistikî bilgiler XVII. yüzyılın sonunda vergi, eşkâl, nüfus, sanayi, tarım ticaret vb. alanlarda çıkarımlar yapmaya olanak sağlamaktadır. Ancak tüm bunların ötesinde cizye defterleri Osmanlı toplumunun birlikte yaşama kültürünü belgelemektedir. Günümüzde yabancı, göçmen, sığınmacı gibi adlarla sınıflandırılan ve ötekileştirilen tüm insan unsurlarının aslında yüzyıllar boyunca tecrübe ettiği emek verdiği bir ortak yaşam kültürünün varlığı ortaya çıkmaktadır.

XVIII. yüzyılın sonlarında Tokat kaza merkezinde Gayrimüslimlerin iştiğal ettikleri meslek yelpazesi oldukça geniştir. Bakırcılık, tekstil, deri ve tarım alanlarında yoğunlaşan meslek kolları şehir ekonomisi ve devlet hazinesine önemli katkı vermektedir. Gayrimüslimlere has bir meslek kolu olduğunu söylemek zordur. Tokat'ta bugün dahi galat-ı meşhur olarak yaşayan "Tokat Kebabı Ermeni ustalar tarafından yapılırdı" sözü de gerçeği yansıtmamaktadır. Belgelerde "kebabi, kebabçı" olarak zikredilen meslek XV. yüzyılın ortalarından bugüne var olan bir meslektir. Tokat kebabı olarak ülke sathında yaygınlığı ve tanınırlığı olan kebabın ilk ustalarının 1455 tahririnde "kebabi" olarak kaydedilen 3 Müslüman Türk usta olduğu iddia edilebilir (Şahin & Emecen, 1988).

Gayrimüslimler ekonomik hayatın hemen her alanında var olmuşlardır. Özellikle Ermeni toplumu nüfuslarına paralel olarak zengin bir meslek çeşitliliğine sahiptir. Bu meslekler içerisinde bezirgânların sayısı kayda değer zengin bir sınıfın varlığına işaret etmektedir. Meslek kollarındaki çeşitlilik toplumun tüm ihtiyaçlarına cevap verebilecek niteliktedir. Hekimlikten kalemkârlığa, çörekçilikten bakkallığa pek çok hizmet ve üretim alanında meslek mevcuttur. Bugün Tokat şehrinin ülke genelinde tanınır olan bir diğer ürünü Tokat cevizli çöreğidir. Müslümanlarla birlikte Gayrimüslimlerin de yetiştirdikleri ustalarla çörek üretiminde söz sahibi oldukları görülmektedir.

1691 reformundan önce cizye vergisinden muaf olanlar zümresi içerisinde yer alan din adamları bu tarihte yapılan ıslahatla birlikte artık vergi ödeyenler zümresine dâhil edilmiştir. Bu sebeple defterde 28 keşiş ismi geçmektedir. Din adamlarından 12 tanesi âlâ, 9 tanesi evsât, 7 tanesi ise fakir sınıftan vergilerini ödemişlerdir. Orta ve üst sınıftan vergi ödeyenlerin çoğunluğu teşkil etmesi din adamlarının normal halktan daha iyi bir gelir seviyesine sahip olduğunu göstermektedir. Söz konusu din adamları Mihmad-ı Hacib, Taş nerdiban, Terbiye-i Kebir, Rüstem Çelebi, Cemaleddin, Küşenbir, Kaya, Dere, İncesu, Akdeğirmen, Hoca Ahmed, Dıraz-ı Gebran, Yaş Meydan mahallelerinde ikamet etmektedir. Bunlardan 4 tanesi Mihmad-ı Hacib Kilisesi'nde, 5 tanesi Taş Nerdiban Kilisesi'nde, 2 tanesi Taht-ı Kal'a Kilisesi'nde, 2 tanesi Hacdağı Kilisesi'nde, 1 tanesi Terbiye Kilisesi'nde ve 1 tanesi de İncesu Kilisesi'nde görev yapmaktadır. Geriye kalan 13 keşiş için kilise kaydı düşülmemiştir. XVII. yüzyılın son çeyreğinde Tokat şehrinde 6 kilisenin varlığı kesindir. Görev yeri kaydedilmeyen keşişler için buldukları mahallelerde hizmet verdikleri ileri sürülebilir. Tokat örneğinden hareketle Osmanlı Devleti'nde din özgürlüğü kurumsal anlamda gözlemlenebilir. Hıristiyan veya Yahudi ehl-i kitap din mensupları ibadetlerini serbestçe ibadethanelerinde gerçekleştirebilme özgürlüğüne sahiptirler. Cizye kayıtlarından hareketle ibadethanelerin buldukları mahallelerde Gayrimüslim nüfusun yoğunluğu görülmektedir.

Tokat mahalleleri halkın gettolara sıkıştırıldığı kapalı mekânlar olmaktan uzaktır. Yalnızca Gayrimüslimlerin veya Müslümanların yaşadığı mahallelerin tespiti tek başına cizye defterlerinin kullanılmasıyla mümkün değildir. XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar tek bir din veya milletten oluşan mahalle sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadardır. Mahalleler içerisinde Ermeni, Rum, Yahudi ve Türklerin bir arada yaşadığı belirgindir. Yahudiyan mahallesi, Çay-ı Zımmî gibi mahalle isimleri ancak Gayrimüslim nüfusun yoğunlukta olduğu mahaller olarak göze çarpar. Farklı bir değerlendirme ile bu mahallelerin Müslim veya gebran olarak yazılması vergi kayıtlarının düzgün tutulması adına görevlilerin tercihlerinden ibaret bir uygulama da olabilir.

Defterde Gayrimüslimlerin eşkâlleri en belirgin özellikleri ön plana çıkarılarak verilmiştir. Vergi görevlisi kayıt esnasında mükelleflerin tanınır özellikleri üzerinden bir tanımlama yapmıştır. Bu tanımlama içerisinde kaş, göz, sakal, bıyık, boy, yüz gibi unsurlar renk veya biçim yönünden belirtilmiştir. Ayrıca vergi mükelleflerin vücut özürleri de söz konusu tasvir içerisinde yer almıştır. Gayrimüslimler kendi kültür kodlarına uygun isimler kullanmışlardır. Ortak isim kullanımlarından birlikte yaşam kültürünün içselleştirildiğini görmek mümkündür.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Kâmil Kepeci Tasnifi (KK), 3810.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defterleri (TT.d), 2, 19, 287, 772.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 15615.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kâdime Arşivi (TKGM.KKA.), 14.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Adıyeke, A. N. (2017). 18. yüzyılda Girit'te cizye uygulaması ve toplumsal etkileri. *Belleten*, 81(290), 135-158.

Alkan, M. (2015). Osmanlı'da millet sistemi. İçinde M. S. Bilgin, M. S. Erol, M. Alkan & B. T. Yiğit (Eds.), *Emperyalizm ve Ermeni meselesi* (ss. 85-92). MG Kitap. https://www.esam.org.tr/ermenimeselesi_d36.html

Alkan, N. (2006). 15. ve 16. yüzyıllarda İran ipek yolunda kervanlar. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(11), 141-157.

Çavdar, N. (2015). Temettüat kayıtlarına göre Tokat mahallelerinde yaşayan Yahudilerin sosyal ve ekonomik durumları (1844-1845). İçinde A. Açık, S. Başol, M. Hanılçe & E. Hisarcıklılar (Eds.), *Tokat tarihi ve kültürü sempozyumu bildiriler-1* (ss. 327-350). Tokat İl Özel İdaresi Yayınları. <https://www.tokatsempozyumu.com/sempozyumlar>

Danık, S. (2017). H. 1102 (M. 1690-1691) tarihli Harput kazası cizye defterinin tanıtımı ve tahlili. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 23-54.

Eken, G. & Şen, H. (2016). Tanzimat dönemi cizye defterlerine göre Tokat'ta Gayrimüslimler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (36), 161-175. <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/1309>

Ekin, Ü. (2009). Bir sakk mecmuasına göre 17. yüzyılda Tokat. *Karadeniz Araştırmaları*, (20), 59-71. http://www.karamdergisi.com/Makaleler/2132082453_ekin.pdf

Şahin, İ. & Emecen, F. M. (1988). XV. asrın ikinci yarısında Tokat esnafları. *Osmanlı Araştırmaları*, 7(8), 287-308.

Ercan, Y. (1991). Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin ödediği vergiler ve bu vergilerin doğurduğu sonuçlar. *Belleten*, 55(213), 371-392. <https://belleten.gov.tr/tammetin/2185/tur>

Erkal, M. (1993). Cizye. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 8, ss. 42-45). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Erpolat, M. S. (2020). Osmanlı Devleti döneminde Eğil sancağı (XVI-XVII. yüzyıllar), *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(25), 122-143. <https://acikerisim.dicle.edu.tr/xmlui/handle/11468/deed6424>

- Genç, M. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. Ötüken Yayınları.
- Genç, M. (1988). 17 ve 19. yüzyıllarda sanayi ve ticaret merkezi olarak Tokat. *MÜ Fen Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, (3), 145-169.
- Gölen, Z. (2003). 1267 (1841) Cizye Nizamnamesi. *Belgeler*, 24(28), 41-51. <https://belgeler.gov.tr/tam-metin/36/tur>
- İnalcık, H. (2011). *Osmanlı idare ve ekonomi tarihi*. İsam Yayınları.
- İnalcık, H. (1993). Cizye. *İçinde İslam Ansiklopedisi* (Cilt 8, ss. 45-48). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, S. (2005). Mahkeme kayıtlarının kılavuzu. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), 379-416.
- Koçak, Z. (2017). 1691 tarihli cizye defterine göre Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Sağman Kazaları. *OTAM*, (41), 191-218. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/64621>
- Koçak, Z. (2018). H. 1102 (M. 1690-1691) tarihli Diyarbakır eyaleti cizye defterinin tanıtımı ve tahlili. *TAD*, 37(63), 219-265. <http://hdl.handle.net/20.500.12575/65334>
- Özel, O. (2001). Avarız ve cizye defterleri. *İçinde H. İnalcık & Ş. Pamuk (Eds.), Osmanlı Devleti'nde bilgi ve istatistik* (ss. 35-50). DİE Yayınları.
- Samıkıran, O. (2020). Musul kazasının cizyegüzârları ve bölgesel ilişkileri (XVII. yüzyılın son çeyreği), *Osmanlı Araştırmaları*, (57), 1-50. https://osmanliarastirmalari.29mayis.edu.tr/dergi/makale/55/2020_55_01_Samikiran.pdf
- Tızlak, F. (1995). Osmanlı Devleti'nde ham bakır işleme merkezleri olarak Tokat ve Diyarbakır. *Belleten*, 59(226), 643-660. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2357/tur>
- Yardımcı, K. G. (2016). Osmanlı Dönemi dokuma ürünlerinden örnekler, *International Journal of Cultural and Social Studies*, (2), 219-241.
- Yılmaz, G. (2015). *18. ve 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yerel tekstil ürünlerinden sanayileşmeye geçiş* (Tez No. 391307) [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Zeydan, A. (1994). İslam hukukuna göre Zımmiler. *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (8), 431-440. <http://hdl.handle.net/20.500.12397/4165>
- Zillioğlu, M. (1978). *Evlîya Çelebi seyahatnamesi*. Üçdal Yayıncılık.